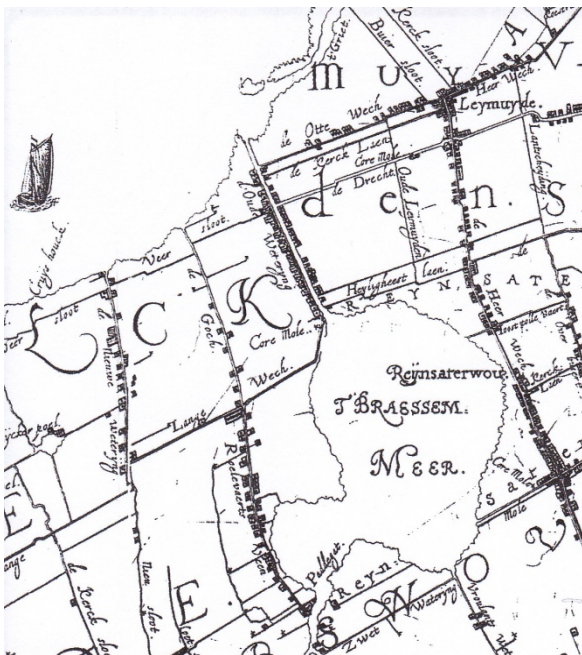


De rol van het patronaatsrecht in de benoeming van predikanten in Oude Wetering in de 17e eeuw

Rijkent J. Zwaan

Halverwege de 17^e eeuw werd de kerkelijke gemeente van de gereformeerde religie in Oude en Nieuwe Wetering gesticht. De benaming 'gereformeerd' betrof de grootste protestantse beweging die uit de tijd van de Reformatie was voortgekomen, die eerst Nederduits Gereformeerd en na 1816 Nederlands Hervormd heette. De beginfase van die gemeente is in verschillende publicaties boeiend beschreven^{1,2,3}. Daarin komt ook het patronaatsrecht ter sprake, een recht dat de toenmalige Heer van Alkemade toepaste bij het beroepen van de eerste predikant. Over hoe zijn zoon en opvolger van dat recht gebruik maakte en over de conflicten die hij ermee veroorzaakte, staat alleen in de publicatie van Van der Poel³ kort beschreven. Een aantal 17^e-eeuwse documenten uit het archief van de Schakelkerk (de voormalige Nederlands Hervormde kerk) in Oude Wetering geeft daar evenwel aanvullende informatie over en de bespreking ervan daarvan vormt het onderwerp van dit artikel. De conflicten zijn een typerend voorbeeld van de moeizame verhoudingen tussen kerkelijke en bestuurlijke autoriteiten die zich ook elders in gereformeerde gemeenten hebben voorgedaan. Voor een goed begrip is het nodig eerst die beginfase zoals beschreven in de bovengenoemde literatuur, kort weer te geven.



1 Detail waterschapskaart Rijnland, 1615

Het toenemende aantal gereformeerden, de moeilijke bereikbaarheid van de dichtstbijzijnde kerk in Leimuiden voor inwoners van Oude en Nieuwe Wetering en de aanwezigheid van een remonstrantse kerk in Oude Wetering waren de redenen voor enkele initiatiefnemers om zich in een Commissie van Uitvoering te verenigen en een verzoek aan de Staten van Holland en West-Friesland voor te bereiden om een eigen kerkelijke gemeente te mogen stichten. Daartoe werd eerst de noodzakelijke medewerking gezocht van Albrecht van Wassenaer, Heer van Alkemade, een rooms-katholiek bestuurder wonende op het Huis Meerenburgh in Lisse, die zonder problemen

toestemming verleende. Tijdens de 'begroeting' (opwachting) van de Commissie maakte hij duidelijk als ambachtsheer op een beperkte manier zijn patronaatsrecht te zullen toepassen (waarover verderop meer). Daarna werd ondersteuning gevonden van de Classis van Woerden en Over-Rijnland, een gewestelijk orgaan van overleg waarin gereformeerde kerken waren vertegenwoordigd. Deze hield in dat een verzoekschrift werd opgesteld en voorgelegd aan de Gecommitteerde Raden, een bestuurscollege van de Staten van Holland en West-Friesland, voor het openen van een predikantsplaats in Oude Wetering. De inwilliging van dat verzoek volgde op 22 november 1665, waarbij tevens het jaarlijks traktement van een predikant 'ten plattenlande' werd geregeld. De classis opende daarop een predikantsplaats in Oude Wetering Omdat er nog geen kerkenraad was die een beroepingsprocedure voor een nieuwe predikant kon beginnen, nam de classis volgens de kerkorde ook de taak op zich een predikant te zoeken. Geschikt geachte kandidaten voor de predikantsplaats werden uitgenodigd proefpreken in Oude Wetering te komen houden. Daaruit kwam een pas afgestudeerde predikant uit Utrecht, een zgn. proponent, voren die het kerkvolk van Oude en Nieuwe Wetering beviel. Een beroepingsbrief werd opgesteld, die enkele dagen erna door de Heer van Alkemade werd goedgekeurd. Zo kon dan op 9 april 1666 ds. Willem van Hattem als eerste predikant zijn intrede in de kerkelijke gemeente van Oude en Nieuwe Wetering doen en kon spoedig daarna een kerkenraad als bestuur van de nieuwe gemeente worden geformeerd.

De beroepingsprocedure in hoofdlijnen

Het beroepen van een nieuwe predikant was primair de taak van de kerkenraad. Deze was gehouden te handelen volgens de regels van de in 1618/19 vastgestelde Dordtse kerkorde 'niet zonder een goede correspondentie met de christelijke overheid', in het hier aan de orde zijnde geval dus de Heer van Alkemade. De Heer kon in de beroepingsprocedure van een predikant in zijn ambtsgebied zijn recht van 'agreatie' (goedkeuring) doen gelden. Dit hield in dat hij het verzoek van de kerkenraad had goed te keuren om een nieuwe predikant te mogen aanstellen. Na zijn 'bewilliging' werd hem een lijst met geschikt geachte kandidaten aangeboden die met het advies van de classis door de kerkenraad was opgesteld. Daarmee kon hij zijn voorkeur voor een kandidaat aangeven (nominatie). Met de uitkomst daarvan moest de kerkenraad een beroepingsbrief opstellen. Als de kandidaat het beroep aannam moest nog de goedkeuring (approbatie) van de classis en de Heer worden gezocht. Daarna kon de kandidaat als predikant aan de kerkelijke gemeente worden 'bevestigd'. Mocht deze procedure ergens staken dan moest deze opnieuw worden begonnen.

Het recht van agreatie als patronaatsrecht was tijdens de Dordtse Synode – naast het nog veel moeilijker probleem van de Remonstrantie – onderwerp van felle discussies geweest. Bestuurlijke autoriteiten, met name de Staten van Zuid-Holland die vaak dat recht al generaties lang bezaten, wilden het handhaven en stonden daarbij tegenover kerkelijke autoriteiten die het recht

wensten af te schaffen omdat die dat zagen als een principiële aantasting van de vrijheid van de kerk. De kerk wilde echter geen conflict uitlokken en het patronaatsrecht bleef dus bestaan. Het gevolg van dit onduidelijk beleid was dan ook dat op het punt van patronaatschap de kerkelijke en wereldlijke overheden na de Dordtse Synode enigszins wantrouwig tegenover elkaar kwamen te staan. Nadere informatie hierover is te vinden in de scriptie van Kees Vreeken⁴.

Terug naar de kerkgemeenschap in Oude Wetering. De heer van Alkemade nu zou zich volgens zijn eigen toezegging tijdens de 'begroeting' onthouden van enige nominatie. De kerkenraad was ingenomen met zijn handelwijze. In de boven aangegeven literatuur is tijdens de begroeting de welwillende houding van Heer Albrecht in het voldoen aan het verzoek van de Commissie van Uitvoering nadrukkelijk vermeld. Deze handelwijze was hem waarschijnlijk ingegeven door het feit dat op het moment van het verzoek van de Commissie er nog geen kerkelijke gemeente en predikant bestonden waarvoor hij in de bekostiging ervan had bij te dragen, en waarschijnlijk ook dat hem geen eigen netwerk van potentieel geschikte kandidaten voor de predikantplaats ten dienste stond.

Heer Albrecht stierf in 1656 en werd opgevolgd door zijn minderjarige zoon Gerard/Gerrit van Wassenaer die de volgende Heer van Alkemade werd, onder de voogdij staand van zijn oom Robbert de Coutereau, Heer van Westmalle etc. Voorts werd ds. Van Hattem na een vruchtbaar predikantschap in Oude Wetering beroepen naar Vlaardingen en vertrok deze begin 1665, tot grote spijt van de gemeente in Oude Wetering. Er moest toen naar een nieuwe predikant in Oude Wetering worden omgezien.

De kerkenraad mag beroepen

De kerkenraad van Oude Wetering stond nu dus voor de taak voor het eerst in zijn bestaan een beroepingsprocedure te beginnen. Het zou blijken dat in het verloop daarvan de onduidelijkheid omtrent de wettelijke status van het patronaatsrecht van de ambachtsheer een belangrijke rol te spelen. Het is een kenmerkend voorbeeld van de eerder genoemde controversen van bestuurlijke en kerkelijke autoriteiten, die ook in Rijnland optrad. Het nu volgende relaas ervan is gebaseerd op historische documenten uit de Schakelkerk in Oude Wetering. Hoewel deze onvolledig zijn voor het vormen van een scherp beeld, laten zij toch in hoofdlijnen een reconstructie van het verloop der gebeurtenissen toe. In de publicatie van Van der Poel werd al eerder op de problemen in de beroepingsprocedure in Oude Wetering gewezen.

Uit het verslag van de kerkenraadsvergadering van 11 januari 1665, opgenomen in het 'Kerckeboek', waarin de notulen werden opgetekend⁵, blijkt behoedzaamheid bij het nemen van de vereiste stappen. Dat was ten eerste het horen van proponenten; in het verslag staat een lijst van hun namen, waarin die van de nieuwe predikant ds. Willem Cone al voorkomt. De kerkenraad besloot de Heer van Alkemade te begroeten, d.w.z. hem over de vacature aan te spreken om te

komen tot een 'kleine nominatie'. Verder vond de kerkenraad het raadzaam de Classis van Woerden en Over-Rijnland, die de beroeping van een nieuwe predikant moest begeleiden, voor te stellen om zich in de beroepingsprocedure 'ordelijk te mogen gedragen tegenover de Heer', d.w.z. volgens het artikel van de kerkorde dat handelde over het beroepen van een proponent. Omdat de kerkenraad rekening hield met een andere opstelling van de Heer dan van zijn vader indertijd bij de beroeping van ds. Van Hattem, sprak de kerkenraad de wenselijkheid uit om de classis een schriftelijke instructie te vragen over hoe te handelen. De classis heeft deze waarschijnlijk op 13 april 1665 afgegeven.

De nieuwe ambachtsheer wil toepassing van zijn volledig patronaatsrecht

Hoewel de documenten over het verloop der gebeurtenissen direct daarna geen afdoende duidelijkheid geven mag verondersteld worden dat de kerkenraad spoedig contact zocht met de Heer van Alkemade. Deze was kennelijk van mening gebruik te kunnen maken van zijn volledig patronaatsrecht, dus met inbegrip van zijn betrokkenheid bij de nominatie van predikantkandidaten.



2 Huis Meerenburgh te Lisse, bewoond door de Heren van Alkemade

Er was, anders dan bij ds. Van Hattem nu wél een kerkenraad om zaken mee te doen. Zijn opvatting kan worden opgemaakt uit het feit dat hij bij de Hoge Raad een verzoekschrift voor handhaving en bescherming van zijn vermeende recht van patronaatschap indiende, een zgn. 'mandement van maintenu'. Daarmee kon hij als eiser de Raad laten oordelen over de geldigheid van zijn recht, en kerkenraad en classis

doen dagvaarden, waarop dezen als gedaagden konden reageren met een verweerschrift. Dat zou voor hem de mogelijkheid bieden om toch vroegtijdig in de beroepingsprocedure zijn invloed te kunnen uitoefenen op de voordracht van een nieuwe predikant. De tekst van het mandement zelf is in het archief van de Schakelkerk niet bewaard gebleven, maar de inhoud ervan is toch uit de aanwezige documentatie⁶ af te leiden. De Heer van Alkemade moet hebben gesteld dat het patronaatsrecht hem en zijn voorgangers toebehoorde en dat hij dat recht in het bijzonder voor predikantsberoepingen in Oude Wetering kon uitoefenen. Mogelijk maakte hij hierbij een vergelijking met beroepingen voor de sinds 1618 bestaande gereformeerde kerk in de Kaag, waar het volledig patronaatsrecht wel was toegepast.

Behalve het mandement van maintenu deed de Heer van Alkemade nog iets. In verschillende documenten^{6,7} wordt melding gemaakt van een overeenkomst tussen de Heer en de kerkenraad, aangeduid met 'pretens accoord' (afgevorderde, verlangde overeenkomst). Deze overeenkomst werd op 17 april 1665 op huis Meerenburgh gesloten en moest de Heer de mogelijkheid geven al in het begin van de beroepingsprocedure zijn voorkeur voor een kandidaat kenbaar te maken, met voorbijgaan van een voordracht van de classis. De Hoge Raad werd door de Heer verzocht daarvoor een 'willige condemnatie' (vrijwillige veroordeling) te verlenen, dat is een juridisch vonnis dat een overeenkomst gerechtelijk bevestigt die partijen vrijwillig aangaan. Verder zal de Heer ook meteen zijn voorkeur voor ds. Cone hebben kenbaar gemaakt. Het lijkt wel duidelijk dat de Heer van Alkemade uit was op de volledige restauratie van zijn patronaatsrecht.

Ook de classis bemoeit zich met het beroepen van de predikant

Het moet tot de classis zijn doorgedrongen dat de Heer van Alkemade in het beroepen van een nieuwe predikant voor Oude Wetering zich anders opstelde dan zijn vader indertijd bij de beroeping van ds. Van Hattem. Immers, toen de kerkenraad de classis om goedkeuring van de beroepingsbrief aan ds. Cone had verzocht, werd op de vergadering van de classis op 1 juni 1665 blijkens het verslag⁶ het verzoek dan ook zeer kritisch onderzocht en eiste de classis inzage van het voor haar onbekende pretens akkoord. Men vond de zaak te ingewikkeld om verder te bespreken en besloot de kerkenraad van Oude Wetering te verzoeken een extra classisvergadering te beleggen om verder te praten. Ook besloot de classis intussen navraag te doen bij de Hoge Raad over de aard en status van de willige condemnatie.

Tijdens die extra vergadering op 15 juni 1665⁷ bleek uit de ontvangen informatie van de Hoge Raad en ook van de Baljuw (ambtenaar die de Heer vertegenwoordigde en belast was met de rechtspraak) dat het pretens akkoord met de Heer van Alkemade was gesloten op 17 april 1665, maar dat de Raad daarna de verzochte vrijwillige condemnatie had geweigerd te verlenen om reden 'dat de kerkenraad niet de macht had het recht van de kerk aan de Heer over te geven'. De kerkenraad werd door de classis ondervraagd waarom deze de instructie niet had gehoorzaamd die de classis eerder op 13 april had opgesteld. De kerkenraad verklaarde daarop tot het pretens akkoord te zijn gekomen omdat 'de Heer van Alkemade gezegd had in deze aangelegenheid met niemand dan met de kerkenraad alleen van doen te hebben'. De kerkenraad bekende 'misleid' te zijn en 'groffelijk misdaan' te hebben, herriep het akkoord, 'biddende de vergadering van harte om vergeving'. De classis voelde zich gekrenkt en nam de zaak hoog op, betoonde zich 'met geen geringe ontsteltenis van haar gemoed over de welstand en het recht van Gods kerk', oordeelde de kerkenraad waard om te worden afgezet en noemde zijn gedrag 'onwettelijk, onvoorzichtig en ten groten nadele van Gods kerk'. Even streng werd het handelen van de Heer afgekeurd. De kerkenraad moest dus diep door

het stof. De classis besloot de ingediende beroeping van ds. Cone te vernietigen en de kerkenraad te gelasten een nieuwe beroepingsbrief op te stellen geheel overeenkomstig aan die voor ds. Van Hattem, en deze voor goedkeuring aan de Heer van Alkemade aan te bieden. In het geval van diens weigering zou de zaak voor het Hof van Holland of voor de Hoge Raad worden gebracht met een verzoek om een mandement van maintenu, maar nu - omgekeerd – met als inzet het recht van voordracht in het bezit van de kerkenraad.

Voor de Hoge Raad

Het daarop volgende verloop van de gebeurtenissen is wederom niet geheel duidelijk, maar er ontstond blijkbaar genoeg reden voor kerkenraad en classis in de inmiddels zo aangeduide ‘zaak van maintenu’, die door de Heer van Alkemade was aangespannen en door de Hoge Raad was aangehouden, op 13 oktober 1665 een tegenvordering in te stellen om van de Heer te eisen dat hij zijn verzoek van maintenu zou intrekken. Kern daarvan was de bewering van de Heer dat het recht van patronaatschap in Oude Wetering hem en zijn voorganger zou hebben toebehoord ‘regelrecht in strijd met de waarheid is’, dat de beroepende instantie in de beginfase van de kerkelijke gemeente van Oude Wetering niet de toenmalige Heer van Alkemade was maar de classis vanwege het ontbreken van een kerkenraad, dat de toenmalige Heer van Alkemade zijn volledige instemming met deze procedure had bevestigd, en dat zijn opvolger niet de bevoegdheid had van die procedure af te wijken. Op 21 januari 1666 werd bij het verstek (uitblijven) van een verweer van de Heer deze tegenvordering door de Hoge Raad aan de eisende partij toegewezen, hetgeen inhield dat de Heer geacht werd van het maintenu afstand te hebben gedaan. Verder gelastte de Hoge Raad partijen te verschijnen voor een tweetal Commissarissen, Raadsleden van de Hoge Raad, met het doel van een schikking.

In deze schikking waarvan een verslag op 17 maart 1667 werd opgemaakt, kwamen partijen overeen dat ds. Cone opnieuw zou worden beroepen zoals door de classis was geëist, zonder enig voorbehoud dat door partijen eerder was aangevoerd. Verder werd partijen uitstel gegeven om een regeling te treffen voor toekomstige vaste beroepingen in Oude Wetering, dat het vermeende patronaatsrecht van de Heer in de beroeping van ds. Cone en in toekomstige beroepingen niet in overweging zou kunnen worden genomen en dat voor kerkenraad en classis als gedaagden hun recht van voordracht zoals toegepast als bij de beroeping van ds. Van Hattem was blijven bestaan. Niets stond nu de beroeping van ds. Cone in de weg. Het eerste verslag van de kerkenraad voorgezeten door ds. Cone en opgenomen in het Kerckeboek is gedateerd op 8 mei 1667.

De bouwpastor van het kerkgebouw treedt aan

Op 9 november 1669 kwam ds. Cone vroegtijdig te overlijden waarna hij werd opgevolgd door ds. Jacob van Damast, de latere ‘bouwpastor’ van de Schakelkerk. Diens beroeping werd volgens het

inmiddels afgesproken voorschrift gedaan en zijn beroepingsbrief gedateerd op 15 juli 1670 werd nog in de lopende rechtszaak aan de Hoge Raad overlegd. In de documentatie⁶ staat dat de beroeping gedaan werd door de oude en nieuwe kerkenraad, hetgeen zou kunnen duiden op een wisseling in de samenstelling van de kerkenraad onder invloed van de gebeurtenissen in de daaraan voorafgaande tijd. In de kerkenraadverslagen wordt daar evenwel niets over vermeld.

In het 'Kerckeboek' betoont ds. Van Damast in zijn eerste bijdrage van 14 november 1670⁸ zich duidelijk ongelukkig over zijn start in Oude Wetering. Hij verzuchtte dat na het overlijden van ds. Cone 'de onlusten' begonnen te herleven tussen de Heer van Alkemade en de kerkenraad over de manier en het recht van beroepen, dat de kerkenraad door de Hoge Raad was gedagvaard door 'een zeker mandement' ingediend door de Heer en dat 'na vruchteloze vergaderingen en voorstellen van een akkoord' op 9 oktober 1670 door de Hoge Raad vonnis was gewezen. Daarin werd gesteld dat kerkenraad en classis een predikant in Oude Wetering mochten beroepen na voorafgaande 'communicatie, bewilliging en approbatie' van de Heer, en dat zij werden gelast het verdere in hoofdlijnen te beschrijven in een kort verslag. Met deze uitspraak werd bepaald dat de Heer een vacature van de predikantsplaats zou worden gemeld, en ook om toestemming zou worden verzocht met het beroepingswerk te mogen beginnen. De classis beval de kerkenraad daarop aan het beroepingsverzoek aan de Heer niet in mondelinge maar in schriftelijke vorm te doen. Overeenkomstig deze procedure werd zo na een 'lange vacature' door de kerkenraad op 14 november 1670 een officieel verzoekschrift bij de Heer ingediend om in Oude Wetering een vaste predikant te mogen beroepen. Dat verzoek werd door de Heer op dezelfde dag goedgekeurd.⁷ Vervolgens werd door de kerkenraad de beroepingsbrief aan ds. Van Damast geschreven, en goedgekeurd door de Heer van Alkemade, dat alles gedateerd op 27 november 1670⁹. Ten slotte volgde ook de goedkeuring door de classis na de verplichte examinatie van ds. Damast op 12 januari 1671, waarna zijn bevestiging tot vaste predikant in Oude Wetering plaatsvond op 1 februari 1671.

Daarmee was de 'zaak van maintenu' tot een einde gekomen. Wat had de Heer van Alkemade met zijn actie nu bereikt? In feite heel weinig: zijn recht van patronaatschap, zoals toegepast door zijn vader als recht van agreatie, was door de Hoge Raad erkend en van kracht verklaard voor het beroepen van predikanten in Oude Wetering. Alleen het verzoek van de kerkenraad aan de Heer om met het beroepingswerk te mogen beginnen, moest in schriftelijke vorm worden gedaan. Waarschijnlijk was daarmee de procedure praktisch gelijk aan die in andere kerkelijke gemeenten in Rijnland en was de toepassing van het recht van agreatie zoals in Oude Wetering, meer regel dan uitzondering. De schrijver van dit artikel is tenminste in zijn nazoeken in literatuur en op internet geen informatie over 'onlusten' zoals hierboven besproken in andere kerkelijke gemeenten van Rijnland tegengekomen. Conflicten in verband met het patronaatsrecht deden zich wel op een andere manier voor. Zo vermeldt referentie 2 dat in Woubrugge een

jarenlange strijd gevoerd werd tussen kerkenraad en ambachtsheer over het benoemingsrecht. Een ander geval, ook beschreven in referentie 2, deed zich omstreeks 1660 voor in de kerkelijke gemeente Alphen, dat lidmaten betrof uit vier ambachten. Geruzie tussen de betrokken ambachtsheren over de benoeming van een tweede predikant leidde tot de afscheiding van twee ambachten.

De ambachtsheer hoeft niet meer te worden geraadpleegd

De beroeping van de volgende predikant in Oude Wetering, ds. Gerard Pauw in 1707, verliep zoals beschreven in het 'Kerckeboek' zonder moeilijkheden en geheel volgens de eerder vastgelegde regels; de goedkeuring werd toen verkregen van Thomas Walraven van Wassenaer, Heer van Alkemade en zoon van Gerard van Wassenaer. In 1795 werd de Republiek der Nederlanden door Frankrijk bezet en verdwenen de meeste Heerlijkheden, zo ook die van Alkemade. In 1798 werd via een Staatsregeling het recht van agreatie afgeschaft. Zo verdween in veel kerkelijke gemeenten de jarenlang vereiste goedkeuring van een wereldlijk heerser in de beroeping van een predikant.



Ter afsluiting worden twee foto's getoond. Op de eerste foto staat het huidige aanzicht van de Schakelkerk aan de Oude Wetering, de tweede laat het familiewapen zien van de familie Van Wassenaer dat op het klankbord van de preekstoel staat.

Referenties:

1. Brouwer, *De formatie der kerk van Oude en Nieuwe Wetering* (1905).
2. Xander Luttik, Frits de Wilde, 'Op pad langs Rijnlandse dorpskerken', *Stichting Rijnlandse Historiën*, 1990.
3. Theo van der Poel, *Hoe de kerkklokken in Alkemade zijn gaan luiden*, Stichting Oud Alkemade, 2006.
4. K. Vreeken, *De classis Gorinchem na 'Dordt*, Studie Universiteit van Utrecht, 2009.
5. Archief Schakelkerk, *Kerckeboek Acta 11-01-1665*.

6. Idem, *Verweerschrift kerkenraad Oude Wetering - Inventaris A*
7. Idem, *document nr. Kv-Stg-7/Extract*
8. Idem, *Kerckeboek Acta 14-11-1670.*
9. Idem, *Kerckeboek Acta 27-11-1670.*

Tot slot:

Mijn dank gaat uit naar dhr. J. Kret, beheerder van het archief van de Schakelkerk, voor zijn bereidheid de nodige historische documenten en de foto's mij ter beschikking te stellen en voor zijn commentaar op mijn tekst.

Verder gaat mijn dank uit naar dr. S.J. Visser, Rijksuniversiteit Groningen, Faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschappen, voor zijn bezorging van de vertaling van een Latijnse tekst in referentie 5 en voor zijn welwillend commentaar op het artikel.